

Yapılan ile Yazılan Arasında Mimarlık: Tolunoğlu Camii

Talha Ulaş^{1*}

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

18130111018@aybu.edu.tr

ORCID No: 0009-0008-4637-5111

Submission Date: 04.10.2023 / Acceptance Date: 10.04.2024

Öz

Turgut CANSEVER'in mimarlığı anlayış ve yapış üslubunu üzerine inşa ettiği temel düşünce: özünde mimarlığı bir inanç meselesi olarak değerlendirmesi ve bu değerlendirmenin sonunda "mimarın aldığı her kararın en temelde mimarın inandığı değerlerin bir çıktısıdır" çıkarımını yapmış olması, mimarın fikirleri ve bu fikirlerin sözlü tezahürü olan söylemleri ile mimari eylemleri, yani ürettiği tasarımlar arasında zorunlu bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Temel bağlamda "Yazılan ve Yapılan Arasında Mimarlık: Tolunoğlu Camii" başlığında bulunan "yapılan" ve "yazılan" kelimelerinden kasıt tasarımcının fikir dünyası ve ortaya çıkardığı ürünleridir. Bu çalışmada ele alınacak yapıların İslam kültürünün ürettiği yapılar olması sebebiyle İslam fikir dünyasının temel kaynakları olan Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler "Yazılan" kelimesinin altında toplanmıştır, ortaya çıkan son ürünler ise "Yapılan" kelimesinin altında toplanmıştır.

Yapılardan birisi olan ve Mısır'ın Kahire kentinde bulunan İbn Tulun Camii gayri müslim bir mimar olan Saiid İbn Kateb Al-Farghany tarafından tasarlanmış olmasına rağmen İslam kültürünün ürettiği mimarlık ürünleri arasında yerini almıştır. İbn Tulun (Tolunoğlu) Camii şehir bağlamında bulunduğu konum, yapının çeperini oluşturan diğer yapılar ve işlevleri, vaziyet planı ölçeğinde, yapıda bulunan özel mekanlar ölçeğinde ele alınan yapı "Yazılan" ile kastedilen Kuran ve Sünnet (hadisler) perspektifinden ele alınmış ve tasarımın "yazılan" ile ilişkisi incelenmiştir.

ANAHTAR KELİMELE

Kur'an, Ayet, Hadis, Mimari, İslam

ABSTRACT

Turgut CANSEVER's architectural understanding and stylistic approach are built upon the fundamental idea that architecture, fundamentally, is an issue of belief. In his evaluation, he concludes that "every decision made by an architect is ultimately a manifestation of the values the architect believes in". This assertion highlights the necessary relationship between Turgut CANSEVER's architectural ideas, verbal expressions of these ideas, and architectural actions – the designs he produces. In the fundamental context of the study titled "Between the Written and the Built: Tolunoğlu Mosque," the terms "built" and "written" refer to the designer's worldview and the products he creates.

Given that the structures to be examined in this study are creations of Islamic culture, the foundational sources of Islamic thought, the Quran and Hadiths, are categorized under the term "Written," while the resulting products are grouped under the term "Built."

One such creation is the Ibn Tulun Mosque located in Cairo, Egypt, designed by the non-Muslim architect Saiid İbn Kateb Al-Farghany yet it finds its place among the architectural products of Islamic culture. The study examines the mosque in the urban context, considering its position, the surrounding structures forming its periphery, and its functions. The examination is conducted on different scales, from the site plan to the specific spaces within the structure, all from the perspective of the Quran and Sunnah (Hadiths), to explore the relationship between the design and what is 'written.'

KEYWORDS

Quran, Verse, Hadith, Architecture, Islam

* Sorumlu yazar.

GİRİŞ

Sanat eserlerinin ortaya çıkış süreçlerinde eseri şekillendiren, kullanıcı, bağlam, tasarımcının zihin dünyası gibi girdiler ile eser ortaya çıkar. Tüm bu girdiler, ortaya çıkacak sonuç ürünü belirleyen şeylerdir. Sonuç ürünü en çok etkileyecek olan girdi tasarımcının fikir dünyasıdır, çünkü yapılan diğer analizler ve son ürün için toplanan tüm girdiler fikir dünyası dediğimiz bu havuza girer buradaki diğer var olan şeylerden etkilenecek çıkar. Fikir dünyasının oluşumunda en büyük etken ise kişinin sahip olduğu inançtır, bu durumu Turgut Cansever:

Bir sanat eserinin üslup özelliklerinin ilişkileri, karşılıklı bağımlılıkları, bir karar vericinin (mimarın) tavır alış aslî önemi hâiz konulardır. Bu suretle, insan, çevresini, uyarınca hareket edip davranışlarını sergilediği kendi kozmik idrakiyle âhenk içerisinde organize eder ve biçimlendirir. Bu itibarla sanat ve mimarî, ahlak ve din alanına ait disiplinlerdir (Cansever, 1996).

şeklinde açıklıyor. Kişinin yaptığı tüm seçimlerin sahip olduğu fikir dünyasının çizdiği çerçeve doğrultusunda yapıldığı ve bu fikir dünyasının da inançla doğrudan ilişkili olduğu açıklanmış oldu.

Yapılan-edilen mimarlık ile yazılan arasındaki ilişki inanç dolayısıyla oluşan bir ilişki olarak ele alınmıştır, bireyin düşünce dünyasını oluşturan inanç fikrini ortaya koyan dini kitaplar ve bu kitaplarda yazarların bir girdi olarak mimari tasarımda kullanılması, ele alınan islam dinine ait farklı yapı türleri incelenerek araştırılacaktır ve inancın üretilen mimari üzerine etkisi, dolayısıyla yapılan ile yazılan arasındaki ilişki ortaya konmuş olacaktır.

“Yapılan ile Yazılan Arasında Mimarlık”tan Kasıt: Yapılan mimarlıktan kasıt mimarlık dünyasında üretilen uygulanmış ve uygulanmamış tasarımların dahil edilebileceği bir grup son ürün. Bu ürünler farklı şekillerde kategorize edilebilir fakat bu çalışmada dini bir kategorizasyon sonucu ulaşılan İslam dinine ait yapılar ele alınacaktır. Yapılacak incelemeler bu kategori altında var olan ikinci bir işlevsel kategorizasyonun ürünleri üzerinde gerçekleştirilecektir. Bu kategoriler: Cami, Konut, Medrese, Han ve Kervansaraylar. Bu yapı türlerinden örnekler alınarak bu örneklerin yazılan kelimesiyle ifade edilen Kur'an ve hadisler gibi islamın kural koyucu metinleri ile ilişkisi üzerinden bir inceleme yapılacaktır. Bu incelemeler ortaya çıkan ürün bağlamında Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerin farklı bir teknik ile yeniden anlaşılması çabası olacaktır, dolayısıyla mimari bir teknikle Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerin tefsir ve şerh denemesi niteliği yönüyle de bu çalışma Yazılanın madde üzerine yansıtılması amacıyla üretildiği varsayılan yapıları birer araç ürün olarak ele alıp yazılan ve yapılan arasındaki ilişkiyi inceleyecektir. Bu sebepten makalenin başlığı "Yapılan ile Yazılan Arasında Mimarlık" olarak belirlenmiştir.

Çalışmanın Kapsamı

İslam dünyasında İnşa edilmiş olan mimari ürünlerin işlevsel kategorizasyonu üzerinden yapılan-edilen mimarlık ile İslam dininin kural koyucu metni Kur'an'ı Kerim ve Hadis metinlerinde yazılı olan kaynaklar üzerinden bir incelemeye gidilecek ve bu inceleme sonucunda ortaya İslam mimarlığı ile ilgili çıktılar literatüre kazandırılacak ve yapılan-edilen İslam mimarlığının İslami kaynaklar ile uyumu ortaya konmuş olacaktır.

Metodoloji

Çalışmada ele alınacak konunun incelenmesi için işlevsel kategorizasyonu üzerinden İslami yapılardan (Cami, konut, medrese, türbe vb.) örnekler büyük ölçekte incelenecek ve Kur'an'ı Kerim, Hadis-i Şerifler perspektifinden bu yapılar ele alınacaktır.

Yapılar incelenirken ilk olarak yapılar hakkında genel bilgiler verildikten sonra yapıların konumları ve kentte buldukları çevre ile ilgili bir inceleme ve sonrasında daha yakın ölçek olan planimetrik incelemeye geçilmektedir. Planimetrik inceleme aşamasında yapı kullanım amaçlarına göre farklı alanlar farklı başlıklarda incelemeye tabi tutulduktan sonra yapının bölümleri başlığı altında o yapıda bulunan daha küçük ölçekteki; mihrap, fawwara, dikka gibi mekanlar inceleme altına alınmaktadır.

Her bir inceleme başlığı altında yapıda bulunan mekanların bilgileri verildikten sonra ilgili görseller bulunmakta ve sonrasında bu alanları tasarımları, buldukları konumlar, yapıda kapladığı hacimler, yapıda bulunma amaçları gibi durumlar Kur'an-ı Kerim ve Hadisler perspektifinden ele alınmaktadır. Sonuç olarak ele alınan yapılar ölçek bağlamında tümdengelim metodu ile Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler perspektifinden incelenmektedir ve bu yapıların kent içinde buldukları konumlar, planimetrik özellikleri, yapıların bölümleri yani Yapılan ve Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler yani Yazılan arasındaki ilişki incelenmiş olacaktır.

ANALİZLER

İslam mimarlığının en korunmuş ve majör yapı türünün camiler olduğu gözlemi üzerinden analizlere ilk olarak cami yapılarından başlamanın doğru olacağı düşünülmüştür. İslam ibadet mekanlarına genel bir bakış atıldığında farklı bölgelerde farklı girdiler ile tasarımlar yapıldığı düşünüldüğünde, bu çalışmada bu farklılıkları ortaya çıkarmak amacıyla farklı bölgelerden örnekler incelenecektir. İlk örnek ise Arap kültür havzasının Afrika kıtasındaki uzantılarından birisi olan ve Abbasi döneminin göz dolduran örneklerinde İbni Tulun (Tolunoğlu) Camii.

İBN-İ TULUN (TOLUNOĞLU) CAMİİ

Şekil 1. Genel Görünüm (URL-1).

Kahire'de bulunan yapı hicri 265 yılında yapımı tamamlanmış ve Tolunoğlu Ahmed'in kurduğu bir devlet olan Tolunoğulları Devletinin yöneticisi olan Tolunoğlu Ahmed tarafından devletin başkenti olarak kurulan bir şehir olan Al-Qata'i şehrinde inşa ettirilmiştir. İnşa edildiği dönemde, içinde Ahmed İbni Tulun'un sarayının, iki hamamın ve eğitim yapılarının bulunduğu kompleksin bir parçası olan cami, komplekten bugüne kalan 4 yapıdan birisidir (Behrens-Abouseif, 2022).

Bugün Kahire şehrinin sınırlarına dahil olan ve Cebel Yaşkur olarak isimlendirilen ve büyük tufan olayından sonra Hz. Nuh'un gemisinin oturduğu tepe olduğu düşünülen (Gayer-Anderson, 2001) bu küçük tepenin üzerine inşa edilmiş olan kompleks 161,5 × 162,25 ölçülerinde bir dış avlunun (ziyadenin) çevrelediği 122x142 m ölçülerinde ziyade hacminin kible duvarına bitişik konumda yerleştirilmiş harim ve revakların çevrelediği sahn yapıyı oluşturmaktadır (Behrens-Abouseif, 2022).

Yapının Konumu Ve Çevresindeki Diğer Yapılar

İbn Tulun'un camisi Al-Qata'i şehrinin merkezine inşa edilmiştir. Çevresi önemli pazarlarla çevriliydi. Caminin kuzey, kuzeydoğu, kuzeybatı ve güneybatı kısımlarında yerleşim alanları ve çeşitli pazar yerleri vardı; güneydoğu tarafında dar al-imara vardı. Ziyadenin dış duvarları ve kapılarının aslında şehrin pazarlarının arka uçları olduğu bilinmektedir. Bu nedenle cami, El-Qata'i'nin kalbinde yer alıyordu (Swelim, 1994).

Ahmed İbn Tulun'un bir yönetim şehri olarak El- Qata'i şehri inşa ettirme isteği sonucunda Tolunoğlu camii, Caminin ziyadesinde bulunan servis mekanları, yapının kible duvarından 600 metre ileride bulunan sarayı, yine caminin çevresine inşa edilmiş iki hamam, ilk eğitimden üst düzey eğitimlere kadar farklı seviyelerde eğitim vermek için inşa edilmiş yapılar. Tüm bu yapılar ve inşa edilen şehrin merkezinde konumlanan yapı aynı zamanda şehrin bir kısmında yükselen ve Cebel Yashkur dağı oluşturduğu bir yükseklik üzerine inşa edilmiş (bu dağın Nuh aleyhisselamın gemisinin karaya oturduğu dağ olduğu düşünülüyor (Warner, 2003).

Yapı her anlamda Tolunoğlu Ahmed'in sıfırdan inşa ettirdiği şehrin tam kalbine inşa edilmiş ve yapının çevresini ticaret, yönetim, kamusal yapılar çevrelemektedir (Behrens-Abouseif, 2022). Yapının konumu İslam kaynakları perspektifinden incelenmek üzere mescidler ve şehir bağlamında konumları ile ilgili ayet ve hadisler şunlardır:

Beldelerin Allah'a en sevimli yerleri mescitlerdir. Beldelerin Allah'a en sevimsiz yerleri de çarşı ve pazarlardır (Sahih-i Müslim, Mesâcid: 288, 864/2020).

Mescidlerin kentteki konumları ile ilgili Kur'an-ı Kerim'de ayet bulunmamakta fakat bu konuyla ilgili bize ulaşan hadis-i şeriflere bakıldığında mescidlerin Allah'ın en sevdiği mekanlar olduğu ile ilgili hadisler bulunmakta ve bu bağlamda Tolunoğlu Camii'nin konumu incelendiğinde yönetim mekanlarının, eğitim mekanlarının, hamamların ve çarşının ortasında olduğu ve anlam bağlamında bu konuya bakıldığında hayatın tam merkezine Allah'ın (cc) en sevdiği mekan yerleştirilmiştir.

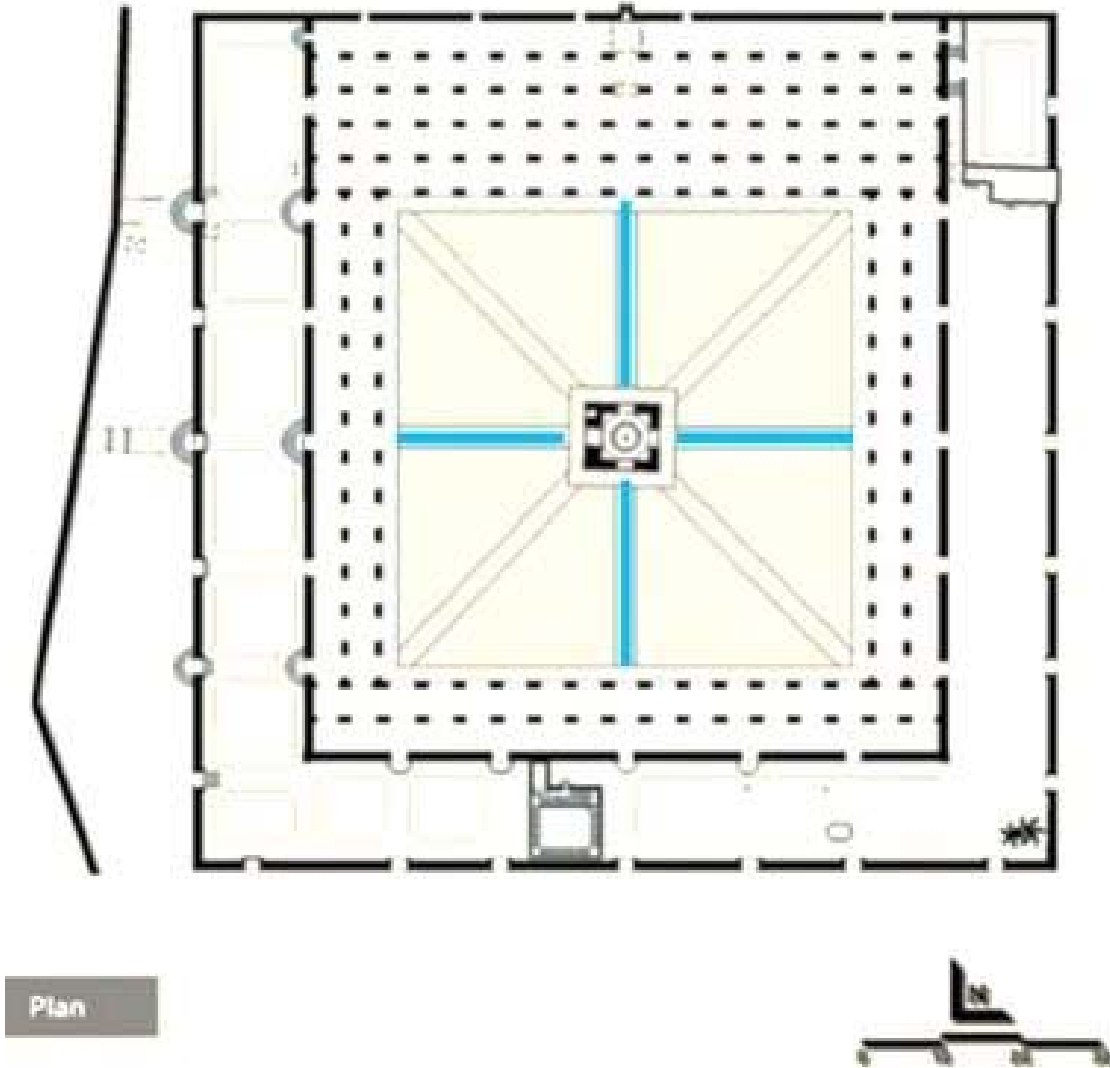
Diğer bir taraftan hadis-i şerifin "Beldelerin Allah'a en sevimsiz yerleri de çarşı ve pazarlardır" kısmı göz önüne alındığında Tolunoğlu Camii'nin çevresinde şekillenen çarşı bir taraftan olmaması gereken bir şey gibi algılansa da, Allah'ın (cc) bu mekanları sevmemesinin sebepleri ile ilgili elimizdeki ayet ve hadislere bakıldığında:

Şayet yapabiliyorsan, çarşı-pazara ilk giren ve oradan en son çıkan kimse sen olma! Çünkü orası şeytanın savaş alanı olup bayrağını oraya diker (Riyâzü's Salihîn, 1846, 1271/2016).

gibi hadislerle karşılaşmıştır. Bu durum bir taraftan bu mekanların şeytanların savaş alanı olmaları hasebiyle ve şeytanların insanlarla en çok mücadele ettiği yerlerden birisi olması sebebiyle insanları şeytanların şerlerinden korumak amacıyla bu mekanların hoş mekanlar olmadığı ifade ediliyor,

şeytanların insanlarla en çok mücadele ettiği mekanların çarşılar olmasının sebebi ise bu mekanların dünyalık kazanmak temelli bir amaç ile inşa edilmiş olmaları.

Tolunoğlu Camii çevresinde şekillenen çarşıya gelince, bu durum iki farklı şekilde ele alınabilir. İlk olarak; bu durumu üstte belirtilen hadisler ışığında yanlış bir oluşum olarak değerlendirildiğinde, çünkü Allah'ın en sevdiği mekan olan mescid ile en sevmediği mekan olan ticaret mekanları iç içe geçmiş ve bu durum üstte belirtilen hadisler perspektifinden bakıldığında doğru olmayan bir durum olduğu ortaya çıkıyor, şeklinde yorumlanabilir. İkinci bir bakış açısı ise İslamın ve kurallarının yaşamın tüm alanlarını sarması ve dahası, yaşamın bütünü'nün merkezinde yer alması gerektiğini ve bu açıdan bakıldığında insan için dünyalık işlerin en fazla olduğu ve günah işleme potansiyelinin en çok olduğu mekanların çarşılar olduğu düşünülürse, ihya edilmeye en çok ihtiyacı olan mekanların yine çarşılar olduğu ortaya çıkmış olacaktır ve bu sebepten İslami eğitimin, İslam ibadetlerinin, İslami yaşamın mekansal kaynağı olan caminin çarşıların yakınında olması durumu İslam-ticaret ilişkisini kolaylaştıracak ve çarşıların ihya edilmesini daha kolay hale getirecektir şeklinde ikinci bir yorum yapılabilir.

Şekil 2. Zemin Kat Plan (URL-2).

Planimetrik İnceleme

Ziyade: caminin sahnını çevreleyen revakları üç taraftan saran ve 19 metre genişliğinde (Al-Asad, 2007) ve yapıyı şehrin, çarşının karmaşasından kurtarılmış aynı zamanda şehirde meydana gelen bir yangın esnasında camiye hem kurtarılmış bir alan hemde bu ibadet mekanının yangından korunması için ayrılmış bir alan. Bu alanın ayet ve hadisler bağlamında incelemek için bu konu ile ilgili ayetler ve hadisler:

Câbir radiyallahu anh şöyle dedi:

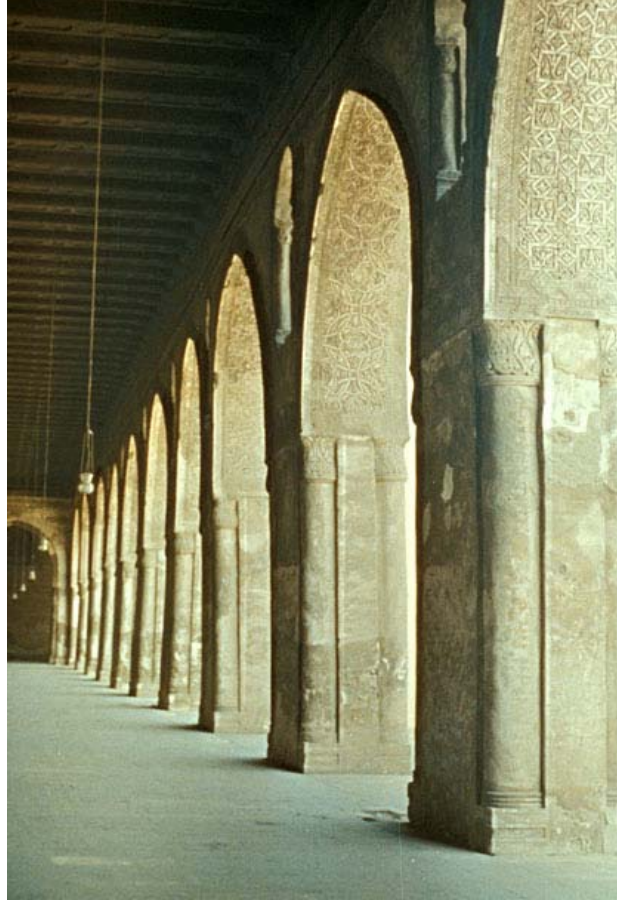
- Mescidin etrafındaki arsalar boş kalmıştı. Benî Selime, mescidin yakınına taşınıp yerleşmek istediler. Bu arzu Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem'e ulaştı, onlara:
- Bana gelen bilgiye göre, mescidin yakınına taşınıp yerleşmek istiyormuşsunuz, öyle mi? buyurdu. Onlar:
- Evet, ey Allah'ın Resulü! Böyle arzu etmiştik, dediler. Resûl-i Ekrem iki defa:
- Ey Selime oğulları! Yurtlarınızdan ayrılmayınız ki, adımlarınıza sevap yazılsın buyurdu. Onlar da:
- Şu halde yerlerimizden göçmek bizi sevindirmeyecek, dediler (Riyâzü's Salihîn, 1058, 1271/2016).

Şekil 3. Ziyade (URL-1).

Cabir'den (rh) rivayet edilen bu hadis-i şerif bağlamında Tolunoğlu Camii incelendiğinde, Tolunoğlu Camiini çevreleyen ziyadenin varlığı caminin çevresinin hem bir kamusal mekan olarak halka tahsis edilmesi hemde camiinin dış tehlikelere karşı korunması için önem arz eden bir mekandır. Diğer taraftan ziyade duvarına bitişik ticaret mekanları, kamusal mekanlar, eğitim mekanları, hamamlar hayatın tümünün bu mekan etrafında yaşanmasını sağlamıştır ve dolayısıyla anlam bağlamında bir yorum yapmak gerekirse "cami ve islam hayatın merkezini teşkil etmektedir."

Ziyadenin eklenmesinin diğer sebeplerinde cemaatin harim veya sahna girmeden ibadete hazır hale gelmeleri ve temizlik ile ilgili gereklilikleri yerine getirmeleri için bir alan, ziyadede kible duvarına bitişik inşa edilmiş temizlik alanları bulunmakta ve bunun yanında halkın sağlık sorunlarının giderilmesi için bir bimaristan bulunmaktadır.

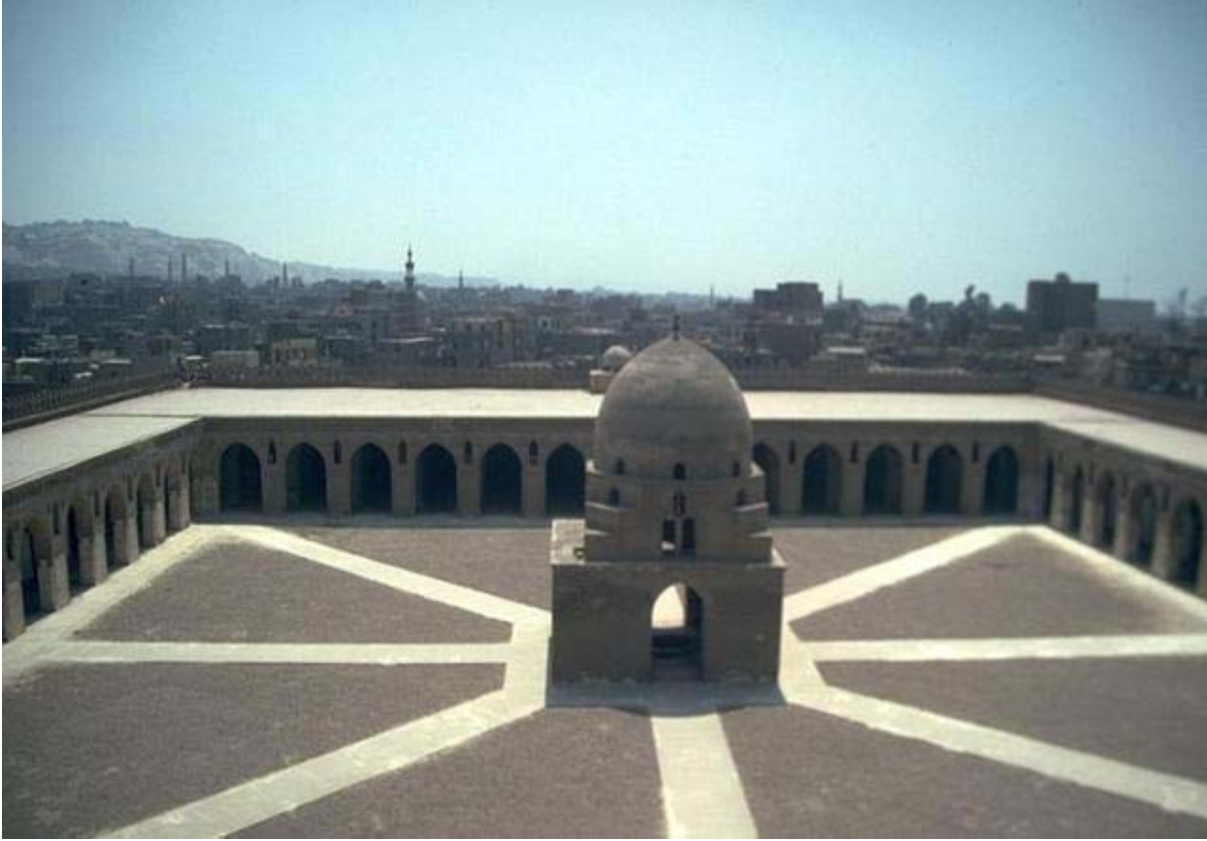
Şekil 4. Revaklar (URL-1).

Revaklar: Caminin sahnını çevreleyen revaklar kible yönünde beş, diğer kenarlarda ise iki sıra revak bulunmaktadır. kible yönündeki kible duvarına paralel beş neften oluşan revak caminin harim bölümünü oluştururken diğer kenarlarda ki sahna paralel ikişer neften oluşan revaklar ise caminin sadece namaz kılmak için inşa edilmiş bir mekan değilde halkın gelip farklı etkinlikler yapabilecekleri, eğitim ve benzeri faaliyetlerini gerçekleştirebilecekleri mekanlar olarak tasarlanmıştır (Midilli, 2020). Bu mekanların tasarımı kuran ve hadislerin perspektifinden incelenecek olursa bu mekanların tasarımını etkileyecek ayet ve hadisler şunlardır:

- Saflarınızı düz tutun, omuzlarınızı bir hizaya getirin, boşlukları kapatın, kardeşlerinize yumuşak davranın. Aranıza şeytanın girmesine fırsat verecek açıklık bırakmayın. Safı birleştiren kimseye Allah rahmetini eriştirir, birleştirmeyenden rahmetini keser (Sünen-i Ebû Davud, Namaz: 666, 856/2008).
- Ya saflarınızı düzeltirsiniz, ya da Allah Teâlâ sizin aranıza düşmanlık, buğz ve kalplerinize ihtilâf koyar da birbirinizden yüz çevirirsiniz (Sahih-i Müslim, Salât: 128, 864/2020).

Bu hadisler ışığında harim ve revaklar ele alınırsa ilk dikkat çekecek konu yapıda ki düşey taşıyıcı eleman sayısı olacaktır. Bu taşıyıcıların sayısı 160'ı bulmaktadır. Taşıyıcıların genişliği ve derinliği ise yaklaşık olarak 2,4x1,2 metredir (ölçüler mevcut planlardan elde edilmiştir). Bu büyüklükte ve bu sayıda sütunlar oluşturulacak safları belirli bir ritimle kesintiye uğratmaktadır, bu sebepten bu taşıyıcıların bu sıklıkta bu

genişlikte yerleştirilmiş olması bir problem olarak ele alınabilir. Lakin burada daha önemli bir konu olan kullanıcıların güvenliği ön plana alınmış ve o dönemdeki teknolojik yeterliliklerde göz önüne alındığında bu taşıyıcıların bu boyutlarda ve bu aralıklarla konulması strüktürel bir zorunluluk halini almıştır.

Şekil 5. Sahn Genel Görünüm. (URL 1.)

Sahn: 92X92 metre boyutlarında (Behrens-Abouseif, 2022) ve 8464 metre kare alanı kaplayan sahn (avlu) farklı zaman aralıklarında farklı işlevlerde kullanılmıştır. Bunlardan bazıları ise: ibadet mekanı, eğitim mekanı, toplanma mekanı gibi işlevlerdir. Sonraki zamanlarda hacca giden müslümanların ve askerlerin konakladıkları bir mekan olarak kullanılmıştır (URL-3). Bu mekanın kuran ve sünnet perspektifinden ele alınışına bakıldığında şu ayet ve hadisler incelenecektir:

- Mescidi nebevinin ilk plan şeması kare bir plan şemasıdır (Johns, 1999).
- Mescidi nebevinin bir kısmı hurma dallarıyla örtülü ise de daha fazla bir alanı kaplayan orta kısım açıktır (Johns, 1999).

Sahn veya Avlu diye adlandırılabilen orta alanın tasarımına kılavuzluk edecek ayet ve sözel bir hadis bulunmamakla birlikte peygamber mescidinin plan şemasına bakıldığında İbn Tulun caminin sahninin bulunması ve devamında bu mekanın kare planlı bir mekan olması sünnet örnek alınarak planlanmış bir durum olarak yorumlanabilir.

Caminin Bölümleri

Caminin Kible Duvarı: Caminin kible duvarında üç küçük odacık, 4 giriş ve caminin dört cephesinde de var olan pencereler bulunmaktadır. Bu elemanlar teker teker incelenirse kible duvarında bulunan üç küçük odacığın Caminin kible duvarına bitişik ve Ahmed İbn Tulun'un yönetim mekanları bulunan saraya götüren bir meydanın bulunduğu ve Ahmed İbn Tulun'un namazlara gelmek için kullandığı ve ibadet için hazırlıklarını yaptığı odalar olduğu düşünülüyor. Bu mekandan girişler haricinde iki adet kapı bulunmakta. Tüm bunların haricinde insan boyunu aşan ve mekanın aydınlatılması ve hava sirkülasyonu oluşturmak için oluşturulmuş vitray pencereler bulunmaktadır (Swelin, 1994).

Bu elemanların yazılan ile ilişkileri incelenecek olursa şu ayetler ve hadisler önümüze çıkacaktır:

- Biz onu, insanlara aralıklarla okuyasın diye okumaya elverişli bölümlere ayırdık, peyderpey indirdik ([Kuran-ı Kerim 17:106](#)).
- Muhakkak ki mü'minler felâh bulmuştur: Onlar, namazlarında huşû içindedirler ([Kuran-ı Kerim 23:1-2](#)).
- Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin. Şüphesiz ki bu, huşû sahibi olanlardan başkasına elbette ağır gelir. Huşû sahipleri kendilerinin hakikaten Rab'lerine kavuşacaklarına ve O'na döneceklerine inanırlar ([Kuran-ı Kerim 2:45](#)).
- Namaza kalktığında, dünyaya vedâ eden bir kimse gibi namaz kıl! Özür dilemen gereken bir sözü söyleme! İnsanların elinde bulunan şeylerden de ümidini kes! ([Sünen-i İbni Mâce, Zühd: 15, 887/2018](#)).
- Namaz ikişer ikişer kılınır. Her iki rekâta bir teşehhüde oturursun. Derin bir huşû içinde olur, tazarrû ve niyazda bulunursun. Tevâzû ve tezellül izhâr edersin. (Namazı bitirince de) ellerini, içleri yüzüne dönük olarak Yüce Rabbine kaldırıp; «Yâ Rabbî! Yâ Rabbî!» diye yalvarırsın. Kim böyle yapmazsa namazı eksiktir ([Sünen-i Tirmizî, Namaz: 385, 884/2007](#)).

Ayet-i kerîmelerde ve Hadis-i şeriflerde namazda kılan kişinin son derece dikkat ile namazı eda etmesi gerektiği ile ilgili durumlar işleniyor hatta böyle kılınmayan namazların tam olmama durumlarından bahsediliyor. Bu durum göz önüne alındığında mescidlerde kible duvarları üzerinde açılan açıklıkların boyutları, konuları, işlevleri ile ilgili bazı sınırlamalar gelmesi durumu söz konusu olabilir, sebebi ise namaz kılan kişilerin dışarıdan bir uyaran sebebiyle namazdaki huşunun azalmaması. Burada mimarın görevi ışığıyla, akustiğiyle, dokusuyla, mekandaki hava akışıyla, mekanın ısısıyla namaz kılan kişilere namazı en üst huşu seviyesinde kılabilecekleri optimum bir mekan sağlamak. Kible duvarları tüm bunlar dikkate alınarak tasarlanmalı ki namaz kılan kişiler için optimum bir mekan sağlanmış olsun.

Kible duvarındaki elemanların durumları, konuları ve boyutları incelendiğinde: Kible duvarına mescidin kible yönünde bulunan yönetim mekanlarından giriş sağlanması için duvara bitişik ve mihrabın hemen arkasına güvenlik açısından, yöneticinin ibadete hazırlanması için oluşturulmuş mekanlar ve bu odacıklardan güvenli bir şekilde harime girişin sağlanması için oluşturulmuş açıklıklar bulunmakta. Bu kapılar sürekli kullanılan kapılar olmaması sebebiyle ibadet edenlerin namaz esnasında dikkatlerini dağıtacak bir sebep olmaktan çıkıyor lakin duvarın köşelere yakın iki kapısı daha bulunmakta ve bu kapılar halkın vakit namazlarında da kullanabildikleri kapılar olması sebebiyle vakit namazlarında ve vakit aralarında mescitte ibadet eden kişilerin dikkatlerinin dağılmasına sebep olabilecek bir durum oluşturabilir. Diğer taraftan harimin ışık alması için mescidin dört duvarında devam eden ve insan boyunun çok üzerine yerleştirilmiş revzen pencereler namaz kılanların dikkatlerini dış dünyadan gelen ışık değişimlerinin bozmasını engellemiştir.

Mihraplar: Camide bulunan 6 mihrap şunlardır:

- Kible duvarının ortasında yer alan ana mihrap daha büyük olup diğerlerinden farklı olarak iki yanda kademeli yerleştirilmiş dört mermer sütunla köşeleri yumuşatılmış sivri kemerli derin bir niş şeklinde ele alınmıştır. Sütunlar ve başlıklar camideki yegâne devşirme malzeme olup Bizans parçalarıdır. Mihraptaki alçı silmeler ve kabalar orijinaldir. Nişin iç tezyinatı Sultan Lâçin tarafından yenilenmiştir. Bu tezyinat üst kısımda boyalı ahşaptan, bunun altında cam mozaikle yapılmış bir kelime-i şehâdet ve en altta renkli mermer levhalardan ibarettir ([Behrens-Abouseif, 2022](#)).

Şekil 6. Ana mihrap. (URL-3).

- Kible duvarında solda yer alan küçük mihrap, süslemesi ve nesih kitâbesiyle erken Memlük dönemi özelliği göstermekte olup büyük bir ihtimalle Sultan Lâçin tarafından yaptırılmıştır (Behrens-Abouseif, 2022).
- Kible duvarına paralel üçüncü nefte eksendeki iki pâyeye üzerinde yer alan iki mihrap, yapıdaki diğer üç mihraba göre daha erken tarihli örnekler olup X. yüzyıla tarihlenmektedir. Sâmerâ üslûbundaki alçı süslemelerinde rûmîler işlenmiştir. Sağdaki mihrap içinde zincirden sarkan geometrik kompozisyonlu bir madalyon, soldaki mihrapta ise köşeleri sütunçelerle yumuşatılmış sivri kemerli düz bir niş bulunmaktadır (Behrens-Abouseif, 2022).
- İbn Tolun Camii'ne ait diğer mihrap, Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh'ın veziri Efdal Şâhin Şah tarafından yaptırılmıştır. Kible duvarına paralel beşinci nefte sağdaki pâyeye üzerinde yer alan bu mihrapta halifeye dair mâlûmat içeren süslü kûffî bir kitâbe ve çok gösterişli alçı tezyinat vardır (Behrens-Abouseif, 2022).

Kuran ve Hadislerde bu mekanın nasıl tasarlanması gerektiği ile ilgili bir sınırlandırma hatta herhangi bir açıklama mevcut değildir. Bunun sebebi ise islamın ilk dönemlerinde mescidlerde bu mekanın yerine kible yönünü işaret edecek taş, ok işareti gibi yön belirten elemanlar kullanılıyor olmasıdır. Mimari bir gereksinim olarak ortaya çıkan bu mekan islam dininde mescitlerde cemaatle namaz esnasında cemaatin imamın önüne geçmesine müsaade edilmemesinin sonucunda imam için bir saf yer ayırmak yerine duvarda bir niş oluşturarak bir saf cemaate iade edilmiş oluyor (Serjeant, 1959).

İslami kaynaklar doğrudan mihrabın tasarımı ile ilgili bir sınırlandırma, bir açıklama yapmamış olsa da dolaylı olarak namazın sıhhatine zarar verecek durumların oluşmasını engellemek amacıyla belirtilen durumlardan kaçınılması gerekmektedir. Bu durumları içeren ayet ve hadisler ise şöyle:

- Gönülden boyun eğerek Allah için namaz kılın (Kuran-ı Kerim 2:238).
- Sabır ve namazla Allah'tan yardım isteyin. Şüphesiz bunlar, Allah'a huşû ile boyun eğenlerden başkasına ağır gelir (Kuran-ı Kerim 2:45).

- Gerçekten namazlarında huşû içinde olan müminler kurtuluşa ermiştir (Kuran-ı Kerim 23:1-2).
- Her kim şu benim abdest alı-şım gibi abdest alır, sonra iki rekât namaz kılar ve bu esnâda kalbinden namaz hârici düşünceler geçirmezse, geçmiş (küçük) günâhları mağfîret olunur (Sahih-i Müslim, Tahâret: 3, 864/2020).
- Bir Müslüman güzelce abdest alır, sonra kalkar kalbiyle ve yüzüyle tam olarak yönelerek iki rekât namaz kılar, cennet ona vâcib olur! (Sahih-i Müslim, Tahâret: 17, 864/2020).
- ...Eğer (böylece abdest alan) bu kişi, kalkıp namaz kılar, Allah'a hamd ve senâ eder, O'nu layık olduğu vasıflarla yüceltir ve gönlünü bütün düşüncelerden arındırıp tam mânâsıyla Allah'a verirse (, فَرَّغَ قَلْبَهُ لِلَّهِ), mutlaka anasından doğduğu günkü gibi günahlarından arınmış olur (Sahih-i Müslim, Müsâfirîn: 294, 864/2020).
- Hz. İşe (r.a)'nın, üzerinde resim ve nakışlar bulunan renkli bir örtüsü vardı. Onu odasının bir duvarına asmıştı.
Nebiy-i Ekrem Efendimiz (s.a.v): «-Şu nakışlı perdeni karşımdan al! Üzerindeki resimler namazda gözüme takılıp duruyor.» buyurdular (Sahih-i Buhârî, Kitâbu's Salât:15, 1155/2017).
- Yazıların düşme, dökülme ve tepelenip çiğnenme korkusu olduğundan, mescidin mihrabına ve duvarlarına Kur'an yazarak süslemek doğru değildir (Fetâvâ-i Hindiyeye, 1983: C.1 S.364).
- İmamın tam olarak mihrabın içinde durması. Yalnız, mihrabın dışında kıyamda durur da secdeyi mihrabın içinde yaparsa mekruh olmaz. Ayrıca camide yer darlığı nedeniyle imam, mihrabın içinde namaz kılar, mekruh olmaz (Cezîrî, 2008).
- İmamın cemaate göre bir zira' yükseklikteki bir yerde namaz kılması (Cezîrî, 2008).
- Mescidin mihrab, tavan ve duvarlarının altın ve gümüşlede olsa nakışlanıp, yıldızlanması mekruhtur (Cezîrî, 2008).
- Mescidin mihrabını ve kible duvarını, vakıf malı düşündeki helal bir malla finanse ederek altın suyu kaplamasıyla nakışlamak mekruhtur (Cezîrî, 2008).

Kaynak olarak gösterilen Ayet ve Hadislerin ortak noktası "huşu" kavramı etrafında şekillenmiş olmaları, hayatın genelinde ve özellikle namaz esnasında kişinin huşu halinde bulunması gerektiği ve bu durumda bulunmak için uğraşmak gerektiği. Huşu: "Allah'a duyulan saygının gereği olarak başta namaz olmak üzere ibadetlerin edası sırasında sükûnet ve tevazu içinde bulunma durumuna verilen isim (Şener, 2022) ve kişinin huşu durumuna erişebilmesi için çevresel etmenlerin de uygun olması gerektiği ile ilgili Hadisler bu kısmın konusu. Hz. Aişe'nin üzerinde resim ve nakışlar olan bir örtüyü duvara asması üzerine peygamberimizin namazda dikkatini bozması sonucunda bu örtünün kaldırılmasını istemesi bize mekanlarda, özellikle ana gayesi namaz kılınması için inşa edilen mekanlarda kişinin dikkatini dağıtacak, namazda huşu durumuna zeval getirecek, namaza olan dikkatini dağıtacak görsel, işitsel veya diğer duyu organlarına veri gönderecek durumun bulunmaması gerektiği ile ilgili bir öneride bulunmaktadır. Bu durum geniş cemaatlara namaz kıldırmanın bir kişiyi için oluşturulmuş bir mahal olan mihrap için düşünüldüğünde çok daha büyük bir önem arz etmektedir.

İbn Tulun camiinde bulunan altı mihrap bu Ayet ve Hadisler perspektifinden incelendiğinde ortaya çıkan sonuçlar şöyle olmaktadır:

Kible duvarının orta noktasına yerleştirilen ana mihrap zeminden ortalama bir insan yüksekliği mesafe kadar kırmızı, beyaz ve siyah renklerdeki taşlarla oluşturulan şeritler ve bu şeritleri yatayda kesen Daire, Üçgen gibi salt formlardan oluşan ve görece hareketli bir görselin oluşturulduğu bir kısım, Dikey şeritleri kesen ve renkli taşlardan oluşan tasarım namaz kıldırmanın veya kılan kişiyi için dikkat dağıtılabilecek bir konumda olması, bu kısmın devamında ise cam mozaik parçalardan üretilmiş ve kelime-i şehadetten oluşan tezyinat kısmı ve devamında ahşap malzemedan üretilmiş yarım kubbe formunda bir kavsara ile duvarla birleşmektedir.

Ortalama bir insan boyunun biraz üstünde konumlandırılan Kelime-i Şehadet yazılı şerit namaz esnasında namaz kılan kişinin dikkatini bozabilecek bir eleman fakat bu eleman göz hizasının üzerinde olduğu için bunun bu yüksekliğe konumlandırılmış olması namazı ifsad edecek bir sorun olarak görülmemiş olabilir. Diğer taraftan yazıların dökülme, bozulma ihtimaline karşı mihrabın Kur'an ayetleri ile tezyin edilmesi sakıncalı görülen bir durum olması bu Kelime-i Şehadet şeridinin doğru bir uygulama olmadığını ortaya koyuyor. Görece incelendiğinde çok hareketli bir mihrap nişi olmadığı kesin ve bu yönüyle yazılan ve yapılanın tam olarak örtüştüğü söylenirse de iyi bir uyum içerisinde olduğu söylenebilir.

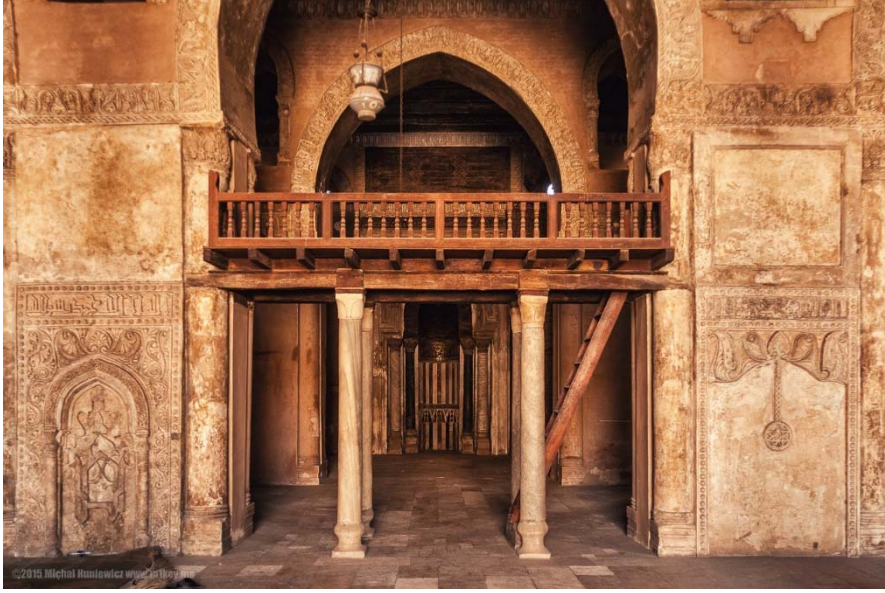
Diğer taraftan mihrabın duvarda girinti yaptığı mesafe nazarı dikkate alındığında imamın mihrabın içine girebileceği kadar bir mesafe bulunmamaktadır bu durum imamın mihrabın tamamen içinde namaz kılma mekruhluğunu işleme durumunu ortadan kaldırmaktadır.

Diğer mihrapları incelemeyen önce bir mescidde birde fazla mihrap bulunması durumu üzerinde durmak gerekmektedir. Bir mescidde birden fazla mihrap bulunması durumu yasak olmamakla birlikte hoş karşılanan bir durum değil, islamın en temel kavramı olan tevhid, birlik kavramına muğayir bir durum oluşturması hasebiyle doğru olmadığı yorumu ortaya çıkmaktadır.

Kible duvarında, ana mihrabın solunda kalan ikinci mihrap bir niş oluşturmayan Seyyide Nefise mihrabıdır. Ortalama bir insan boyundan uzun olan bu mihrap en üstte duvardan 10-12 cm çıkıntı yapmış, bugüne tamamı ulaşamamış bir taç ve devamında bu çıkıntıyı duvara yakınlaştıran mukarnas ve devamında ayetler, hüsn-i hatlarla süslenmiş, duvarın monotonluğunu bozmak için eklenmiş bir tezyinat görevi görmektedir.

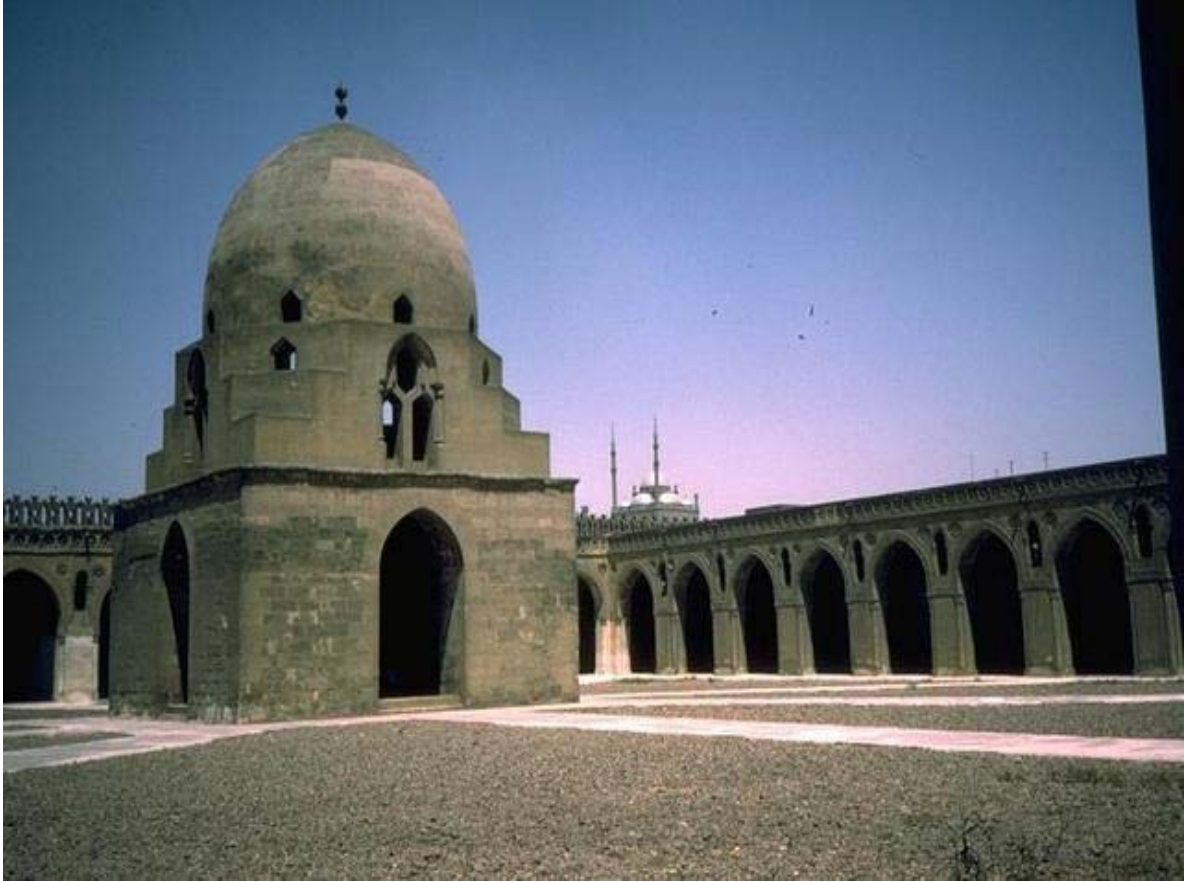
Harimde üçüncü sahında kible aksının iki yanında bulunan taşıyıcıların üzerinde bulunan mihraplar kible duvarındaki ikinci mihrap gibi bulunduğu yüzeyde bir niş oluşturmamaktadır, bu durumda camide tevhidin korunması ve ana mihrap sayısının artırılmaması konusunda olumlu bir durum. Bu iki mihrapta bulunduğu yüzeyde bir tezyin elemanı olmaktan öteye geçmemiştir. Tezyin için kullanılan elemanlar göz önüne alındığında Kelime-i Tevhid ve ayetler kullanılmıştır bir önceki mihrap için belirtildiği gibi bunların bulunması hoş karşılanmamaktadır. Hüsn-i hatlar dışında Samarra uslubunde alçı süslemeler uygulanmıştır. Samarra uslubunde kullanılan doğal ögelerin namaz kılan kişilerin dikkatlerini dağıtması haricinde olumsuz bir durum olması söylenebilir.

Camideki altı mihraptan sonuncusu diğerlerinde olduğu gibi hüsn-i hatlarla süslenmiş bir tezyini eleman olarak kalmıştır fakat bu mihrap üzerinde bu mihrabı yaptıran kişinin övüldüğü yazılar bulunmakta. Diğer mihraplara göre daha fazla göze çarpan bu mihrap namaz kılan kişiler için dikkatlerini dağıtabilecek bir tezyini ögedir.

Şekil 7. Dikka (URL-8).

Dikka veya mahfil: Camilerde farklı sebeplerde belli mekanların yükseldiğini görürüz bunlardan birisi de imamın kuran okuması için, yönetici sınıfından birisinin camiye ibadet için geldiğinde namaz kılması için, müezzinin sesini daha uzaklara duyurabilmesi için oluşturulmuş Dikkalardır. Bu eleman islamın ilk dönemlerinde oluşmamış bir eleman olması sebebiyle doğrudan bu eleman ile ilgili fıkhi bir hüküm veya bir ayet/hadis bulunmamakta. İhtiyaca binaen ortaya çıkan bu mekan Namaz kıldırın kişinin bu mekanın üzerinde namaz kıldırmadığı sürece bir sorun teşkil etmemektedir.

Şekil 8. Fawwara (URL-1).

Fawwara: Sahının merkezinde yer alan ve Sultan Laçın tarafından inşa ettirilmiş olan fawvaranın yerinde caminin ilk inşa edildiği dönemlerde bugünkü yapıdan çok daha farklı mermer bir yapı bulunmaktaydı

(Swelin, 1994). Sultan Laçın tarafından inşa edilen bu yapının anlam bağlamında çok büyük bir önemi olduğunu ve kuran ve hadisler gözönüne alınarak konumlandırılmış olduğu gözlemlenebilir. Bu bölümü ele alacağımız ayetler ve hadisler şunlardır:

- O inkar edenler görmüyorlar mı ki, (başlangıçta) göklerle yer, birbiriyle bitişik iken, Biz onları ayırdık ve her canlı şeyi sudan yarattık. Yine de onlar inanmayacaklar mı? (Kur'an-ı Kerim 21:30).
- Allah, her canlıyı sudan yarattı. İşte bunlardan kimi karnı üzerinde yürümekte, kimi iki ayağı üzerinde yürümekte, kimi de dört (ayağı) üzerinde yürümektedir. Allah, dilediğini yaratır. Hiç şüphesiz Allah, herşeye güç yetirendir (Kur'an-ı Kerim 24:45).
- Ve insanı bir sudan yaratıp onu, neseb ve sihriyyet (sahibi) kılan O'dur. Senin Rabbin güç yetirendir (Kur'an-ı Kerim 25:54).
- Görmüyorlar mı; Biz, suyu çorak toprağa sürüyoruz da onunla ekin bitiriyoruz; ondan hayvanları, kendileri yemektedir. Yine de görmüyorlar mı? (Kur'an-ı Kerim 32:27).
- İnsan, Bizim kendisini bir damla sudan yarattığımızı görmüyor mu? Şimdi o, apaçık bir düşman kesilmiştir (Kur'an-ı Kerim 36:77).
- Rasûlullah: Ezelde Allah'tan başka bir şey yoktu, arşı da su üzerinde idi. Levh-i Mahfuz'da her şeyi yazdı, gökleri ve yeri yarattı (Sahîh-i Buhârî, Kitâbu Bed'il-Halk: 1348, 1155/2017).

Örnek olarak ele alınan ayetler ve hadislerin konusu suyun yaratılış sürecinde, özellikle canlı varlıkları yaratımında suyun önemini ortaya koyan ve canlı varlıkların her birinin sudan yaratıldığını ifade eden ayetler ve hadislerdir. Su ögesinin yaratılış sürecinde ki önemli rolünü, belki de yaratılışta madde bağlamında merkez rol alması sebebiyle caminin tüm alanının ve sahnın merkezine su ögesi yerleştirilmiştir. Bu ögenin mekanın serinletmek amacı ile yerleştirilmiş olma ihtimali vardır ve buharlaşma sebebiyle çevresini serinleteceği düşünülebilir fakat sahn alanının çok geniş olması ve fawwaranın bu mekanı serinletmek için çok küçük olması bu mekanın inşa sebebinin madde bağlamında oluşturulan çözümlerden ziyade anlam bağlamında bir çözüm olduğu ortaya çıkmış oluyor.

SONUÇ

Bu çalışma, İbn Tulun (Tolunoğlu) Camii'nin mimari özelliklerini, konumunu, çevresi ile ilişkisini ve yapının İslam dininin kural koyucu metinleri olan Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerle ilişkisini incelemektedir. Turgut Cansever'in mimarlık anlayışını refere ederek ortaya konulan, mimarlığın temelinde inanç olduğu düşüncesi, bu çalışmanın üzerine inşa edildiği fikirdir.

Çalışma, İslam kültürünün ürünü olan camilerden birisi olan İbn Tulun Camii örneği üzerinden incelenmesiyle başlamaktadır. Caminin, Kahire'deki El-Qata'i şehrinin merkezine inşa edilmiş olması ve çevresindeki ticaret, yönetim, eğitim ve kamusal yapılarla entegre olması dikkat çekicidir. Ayrıca, caminin çevresinde oluşan çarşı ve pazarların, İslam dininde ticaret mekanlarının ve pazarların şeytanın savaş alanı olarak kabul edildiği perspektifle değerlendirilmesi yapılmıştır.

Çalışma, Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerin caminin konumu ve çevresi ile ilgili perspektiflerini ele alarak, bu mekanların toplum hayatında nasıl bir rol oynadığını anlamaya çalışmaktadır. İslam'ın yaşamın her alanına rehberlik ettiği ve caminin, ticaretin içinde bile Allah'a yaklaşma ve hayırlı işler yapma amacını güttüğü vurgulanmıştır.

Yapının planimetrisi incelenirken, caminin zemin kat planı üzerinden yapılan analizde, caminin içindeki özel mekanların mihrap, fawwara, dikka gibi alanların incelenmesine odaklanılmıştır. Bu mekanların, İslam kaynaklarındaki prensiplere nasıl ilişkilendirildiği ve mimari tasarımın yazılan ile nasıl etkileşimde bulunduğu ele alınmıştır.

Sonuç olarak, İbn Tulun Camii'nin İslam kültüründen beslenen bir mimari ürün olduğu ve yapının, hem fiziksel açıdan hemde fizikötesi bağlamda, İslam dininin öğretileri ile uyumlu bir şekilde tasarlandığı sonucuna varılmıştır. Cami, sadece ibadet için değil, aynı zamanda çevresinde oluşan yaşamın merkezi olarak konumlanmış ve ticaret, eğitim, yönetim gibi alanlarda topluma hizmet etmiştir.

Bu çalışma, İbn Tulun Camii üzerinden yapılan analizlerle mimari ve dini perspektifleri birleştirerek, yapılan ile yazılan arasındaki ilişkiyi anlamak ve İslam kültüründen türetilen mimari ürünlerin derinliğini keşfetmek amacı taşımaktadır.

Bu çalışmada elde edilen çıktıların İslam mimarisi üzerine çalışan ve üretim yapan kişilerin tasarımlarını üretme aşamasında, fikir-ürün, tasarı-tasarım, fizikötesi-fiziki ve yazılan-yapılan arasındaki ilişkinin nasıl kurulabileceği konusunda yeni fikrinsel üretimler ve yeni ilişki türleri ile oluşturulmuş, bugün için söz söyleyen yeni ilişki ağları oluşturma konusunda, kişisel bağlamda büyük, literatür bağlamında zerre hükmünde olan bir başlangıç çalışması olması ve çalışmanın İslam mimarlığının ürettiği farklı sonuç ürünleri ele alan ve yazılan-yapılan arasında farklı ilişki kurma tekniklerinin keşfedilmesi ve bu ilişki kurma tekniklerinin, fikrinsel bağlamda bugün yeniden üretilmesini konu alan çalışmalar için zerre hükmünde bir başlangıç olarak değerlendirilmesi niyeti ile hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Al-Asad, Mohammad. (2007). On Site Review Report. Architect. Supreme Council of Antiquities, Egypt. Design: 2000- 2005. Completed: 2005. Restoration of Ahmad Ibn Tulun Mosque, Cairo, Egypt.
- Behrens-Abouseif, D. (2022). İbn Tolun Camii. TDV İslâm Ansiklopedisi. [Veritabanı Kaynağı]. islamansiklopedisi.org.tr/ibn-tolun-camii (Erişim Tarihi: 14 Ağustos 2022).
- Cansever, T. (1996) "İslâm Mimarîsi üzerine düşünceler". Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi: 119-146
- Cezîrî, A. (2008) [Keskin, M. Çev.]. Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhı. İstanbul: Çağrı Yayınları. (Orijinal eser: 1939)
- Doğanay, Aziz. Mimari ve Tezyini Unsurlarıyla Cami. Ankara: DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI, 2017
- Fetâvâ-i Hindiyîye. (1983). Cilt 1, Sayfa 364. İstanbul: İklim Yayınları.
- Gayer-Anderson, R. G. (2001). Legends of the House of the Cretan Woman (pp. 33–34). American University in Cairo Press.
- İmam Nevevi. (2016). Riyâzü's Salihîn (M. Y. Kandemir & İ. L. Çakan & R. Küçük, Çev.). Erkam Yayınları. (1271)
- Johns, J. (1999). The 'House of the Prophet'and the Concept of the Mosque. Bayt al-Maqdis: Jerusalem and Early Islam, 59, 112.
- Kur'an-ı Kerim (Diyanet İşleri Başkanlığı (H. Altuntaş, M. Şahin, Çev.). (2023). DİB
- Midilli, M. E. (2020). Memlükler Döneminde Bir İlim Kurumu: İbn Tolun Camii ve Ulemaya Sunduğu Mansıplar. İslam Araştırmaları Dergisi, 44.
- Sahîh-i Buhârî (M. Sofuoğlu, Çev.). (2017). Ötüken Neşriyat. (1155)
- Sahih-i Müslim (A. Davudoğlu, Çev.). (2020). Şifa Yayınevi. (864)
- Sünen-i Tirmizî (A. Parlıyan, Çev.). (2007). Konya Kitapçılık. (884)
- Sünen-i İbni Mâce (H. Hatipoğlu, Çev.). (2018). Kahraman Yayınları. (887)

Sünen-i Ebî Davud (İ. Koçaşlı, Çev.). (2008). Erkam Yayınları. (856)

Swelim, M.T.N. (1994). The Mosque of Ibn Tulun: A New Perspective (Doktora Tezi).
Harvard Üniversitesi.

Serjeant, R. (1959). Mihrâb. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 22(3), 439-453.
doi:10.1017/S0041977X00065526

Şener, M. (1998). HUŞÛ. TDV İslâm Ansiklopedisi. [Veritabanı Kaynağı]. islamansiklopedisi.org.tr/husu (Erişim Tarihi: 22 Ağustos 2022).

URL - 1:Aga Khan. (2023). ARCHNET. Archnet. <https://www.archnet.org/sites/1522>

URL - 2:Reflections of Number symbolism on Egyptian sacred architecture - Scientific Figure on ResearchGate.
Available from: https://www.researchgate.net/figure/Ibn-Tulun-Mosque-is-an-example-of-architectural-translation-for-paradise-landscape_fig11_320394967 [accessed 4 Oct, 2023]

URL - 3:Wikipedia contributors. (2023). Mosque of Ibn Tulun. Wikipedia.
https://en.wikipedia.org/wiki/Mosque_of_Ibn_Tulun [accessed 4 Oct, 2023]

Warner, N. (2003). Guide to the Gayer-Anderson Museum in Cairo (p. 5). Press of the Supreme Council of Antiquities.